

Barbara UHEREK
Politechnika Śląska
Wydział Architektury

ZAŁOŻENIA KLASZTORNE – ARCHITEKTURA, FUNKCJA I SPOŁECZNE ODDZIAŁYWANIE

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest architekturze, funkcji i oddziaływaniu założeń klasztornych rozumianych wieloaspektowo, nie tylko jako czynnik wpływający na tworzenie krajobrazu kulturowego czy układu miejskiego, lecz szerzej, także jako obiektów mających ogromne znaczenie dla lokalnych społeczności. Od wieków są one bowiem nie tylko miejscami kultu religijnego i skupienia, ale także ośrodkami krzewiącymi naukę, propagującymi rozwój myśli technicznej, sprawującymi opiekę medyczną i socjalną nad lokalną ludnością.

MONASTIC FOUNDATIONS – ARCHITECTURE, FUNCTION AND SOCIAL INTERACTION

Summary. The article is devoted on architecture, function and interaction of monastic foundation in multiaspect understanding, not only as a factor witch influences on creation cultural landscape or city match but more widely, alsow as objects with huge meaning for local Communities. From centurie this objects are not only places of religious cult, but alsow centres promoting science, advertising evolution of technical thought, perform medical and social protection of local population.

1. Wstęp

Śledząc historię architektury i urbanistyki nie sposób pominąć wkładu, jaki wniosły w ich rozwój obiekty sakralne i klasztorne. I choć ideą powstawania założeń klasztornych było zastąpienie pustelni przez wspólny obiekt dla zakonników podlegających tej samej regule, szybko stały się one obiektami mającymi bardzo duży wpływ na lokalne środowisko. Wpływ ten należy jednak rozumieć wieloaspektowo zarówno pod względem architektoniczno-urbanistycznym, jak i społecznym. Początkowo założenia klasztorne tworzą zamknięte i niedostępne dla świeckich obiekty zgrupowane wokół czworokątnego wirydarza otoczonego krążankiem i wzorowane są na hellenistycznym perystylu domu mieszkalnego. Z upływem wieków stają się jednak bardziej otwarte dla szerszych rzesz ludzi i zaczynają odgrywać coraz

większą rolę społeczną i kulturotwórczą. Należy zdać sobie sprawę z tego, jak różne są cechy stylowe obiektów zakonnych, jak różna jest ich lokalizacja i jak różna może być sama forma założenia. W swojej prawie piętnastowiecznej historii ewoluowała ona bowiem od formy zamkniętego claustrum czy zgrupowanej wokół dziedzińca kartuzi, poprzez krzyżackie zamki i pełne rozmachu klasztorne założenia barokowe, zbliżające się do budownictwa pałacowego, aż do swobodnych form, jakie stosowane są dziś. Tak więc, z pozoru jednolita architektura założeń klasztornych po głębszej analizie okazuje się bardzo różnorodna nie tylko pod względem morfologicznym i funkcjonalnym ale także pod względem roli społecznej, jaką pełniła.

2. Architektura

Założenia klasztorne są reprezentowane są na terenie Polski przez bardzo liczne przykłady, znacznie między sobą zróżnicowane. Rozpatrując architektoniczne różnice, dochodzimy do wniosku, iż wynikają one głównie z czasokresu, w jakim powstawały poszczególne obiekty. W większości z nich możemy bowiem odnaleźć cechy stylowe charakterystyczne dla danej epoki. Istotne jest jednak zwrócenie uwagi także na przebudowy oraz stylistyczne kostiumy nakładane bardzo często w wiekach późniejszych, a zwłaszcza w dobie baroku na obiekty sakralne. Powodują one zacieranie ich pierwotnej formy, a tym samym utrudniają prawidłowe określenie czasu powstania oraz przyporządkowanie założeń klasztornych do konkretnej epoki stylowej. Jednoaspektowe rozpatrywanie architektury zakonnej nie jest także możliwe ze względu na specyficzne reguły budowlane, jakim podporządkowane są tego typu założenia. Reguły te, podobnie jak zasady lokalizacji klasztoru, ściśle związane są z regułą zakonną zgromadzenia, którego siedzibę stanowiły. Zakony kaznodziejskie i mające w regule służbę i pomoc świeckim (np.: dominikanie, franciszkanie, bonifratrzy) budowały swoje konwenty w centrach miast, zakony wyznające regułę ora et labora (łac. módl się i pracuj), np. cystersi, budowały swoje siedziby poza skupiskami ludności, najczęściej przy ciekach wodnych. W zależności od lokalizacji zmienia się więc rodzaj oddziaływania na krajobraz. W środowisku zurbanizowanym założenia klasztorne zamykały najczęściej osie widokowe lub lokalizowane były przy placach miejskich (lub też place miejskie kształtowały się przed fasadą kościoła wchodzącego w skład danego założenia). W krajobrazie ruralistycznym natomiast stanowiły i nierzadko stanowią do dziś dominantę krajobrazową lub stopniowo obrastając zabudowaniami świeckimi przyczyniały się do jego urbanizacji.

Rys. 1. Klasztor w Bołszowcach – dominanta krajobrazowa

Fig. 1. Mastery in Bołszowce – scenery dominant

Źródło: fot. autor

Rys. 2. Klasztor na Jasnej Górze – zamknięcie osi urbanistycznej

Fig. 2. Kłoster in Częstochowa “Jasna Góra” – closure of viewing pivot

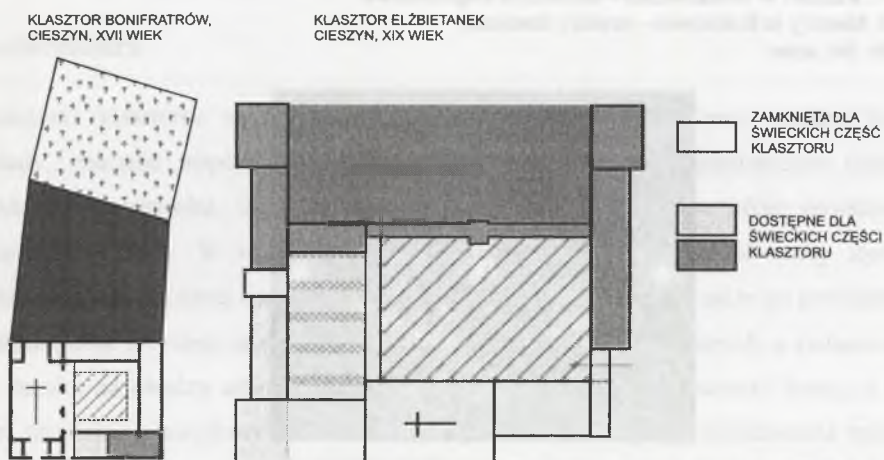
Źródło: fot. autor

Architekturę założeń zakonnych należy więc rozpatrywać kilkuaspektowo, biorąc pod uwagę okres, w jakim powstała, jej przebudowy, nierzadko związane także ze zmianą funkcji czy zmianą właściciela, oraz regułę zakonną zgromadzenia, które dane założenie zakładało i wykorzystywało.

3. Funkcja

Podobnie rzecz ma się, jeżeli bierzemy pod uwagę funkcją założeń klasztornych. Program funkcjonalny zabudowań także związany był ściśle z regułą zakonną. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę jednak nie tylko na specyficzne pomieszczenia, jak np. fraternia (sala pracy mnichów występująca m.in. w klasztorach cysterskich) czy scriptoria (sale, w których przepisywane były manuskrypty), ale także na stopień dostępności pomieszczeń zakonnych

dla świeckich oraz procentowy udział powierzchni zabudowań, który był dla nich niedostępny. Proporcje te zmieniają się z upływem czasu, ale zależne są także od specyfiki regionu, w jakim znajduje się dane założenie. Wielką rolę w ingerencji w układ funkcjonalny klasztorów odegrała kontrreformacja, nasilająca się zwłaszcza na południu Polski, a szczególnie na obszarze dawnego Księstwa Cieszyńskiego. Na przykładzie klasztorów znajdujących się w Cieszynie wyraźnie widać, jak bardzo otwierają się one dla lokalnej społeczności. Przytoczony poniżej przykład jest jednak bardzo specyficzny, należy pamiętać o tym, iż na obszarze Śląska Cieszyńskiego ruch kontrreformatorski był wyjątkowo silny, a społeczna rola klasztorów szczególnie ważna.

Rys. 3. Klasztory Cieszyna – schematy funkcjonalne

Fig. 3. Monasteries in Cieszyn – function scheme

Źródło: opracowanie własne

Na całym obszarze Polski do założeń klasztornych zaczynają jednak wracać funkcje świeckie związane z medycyną, opieką socjalną czy kulturą. Przy klasztorach lub często w ich obrębie powstają szpitale, ochronki dla dzieci, szkoły, a zgromadzony przez zakonników księgozbiór i pamiątki pozwalają na otwieranie pierwszych bibliotek i muzeów. Założenia klasztorne przestają być zamkniętymi miejscami kultu, stają się ośrodkami o dużym znaczeniu kulturowym, z którymi lokalna ludność chętnie się identyfikuje.

4. Społeczne oddziaływanie

Przez zmianę swojej funkcji architektura założeń klasztornych stopniowo wywierała coraz większy wpływ zarówno na lokalne środowisko naturalne czy zbudowane, jak i na lokalne

społeczeństwo. Ukształtowanie urbanistyczne miasta, będące nierzadko wynikiem interakcji z obiektem sakralnym lub założeniem klasztornym, wymuszało konkretne zachowania społeczne. Place, na których koncentrował się handel, ale także życie społeczne i kulturalne miasta powstawały najczęściej na przedpolu obiektów sakralnych. Dominanty urbanistyczne, jakimi były wieże lub główne fasady kościołów, tworzyły i nierzadko tworzą do dziś swoiste markery miejsca, punkty, z którymi lokalna społeczność chętnie się identyfikuje. Nie można także pominąć wpływu tej architektury na krajobraz ruralistyczny. W przypadku, gdy założenia klasztorne stopniowo obrastały architekturą świecką, przyczyniały się do lokalnej urbanizacji, w przypadku gdy pozostały niezabudowane, stanowią dominanty krajobrazowe tworzące unikalny dla każdego regionu krajobraz kulturowy, będący świadectwem lokalnej historii.

Społeczne oddziaływanie założeń klasztornych objawia się ponadto wprowadzaniem lokalnej estetyki społecznej. Niewątpliwie dominujące nad zabudową świecką założenia klasztorne były urzeczywistnieniem odwiecznego dążenia do trwałości i piękna w architekturze. Dla lokalnej ludności stanowiły niedościgniony wzór zarówno w zakresie innowacyjnych rozwiązań konstrukcyjnych, jak również w zakresie formy, detalu czy zdobnictwa. Klasztory i obiekty sakralne były także miejscami, w których ludność obcowała z dziełami sztuki malarskiej czy rzeźbiarskiej wykonanymi nierzadko przez znakomitych artystów sprowadzanych przez zakonników.¹

Dzięki wszystkim wymienionym czynnikom założenia klasztorne pełniły rolę obiektów nowatorskich. Objawiało się to wprowadzaniem innowacji konstrukcyjnych i technicznych – w początkowej fazie powstawania założeń klasztornych wprowadzanie sklepień, stosowanie kół młyńskich napędzanych siłą wody, w późniejszej fazie wprowadzanie trójtraktowego układu pomieszczeń. Obiekty te przez swoją skalę i rozmach często były także dziełami pionierskimi stylowo, a przez materiały, z których były budowane, realizowały archetyp kościoła jako czegoś wiecznego, stałego.

5. Zakończenie

Zajmując się założeniami klasztornymi należy zwrócić uwagę na konieczność wieloaspektowego ich rozpatrywania. Biorąc pod uwagę cechy morfologiczne i architekturę klasztorów niejako samorzutnie nasuwa się ich podział ze względu na czas powstania i cechy

¹ W tym miejscu należy jednak pamiętać o tym, iż część zgromadzeń zakonnych propagowała ascetyczne życie, a co za tym idzie - skromny, wręcz surowy wystrój wnętrz kościołów i klasztorów.

stylowe, będące jego następstwem. Nie można jednak pominąć jakże ważnych w architekturze sakralnej cech formalnych, związanych z regułą założenia, którego siedzibą były. Konieczne jest zwrócenie uwagi na rolę, jaką założenia te odgrywają pod względem urbanistycznym i to niezależnie od tego, czy znajdują się w zurbanizowanym środowisku miejskim czy w otwartym krajobrazie ruralistycznym.

Nie można także zapomnieć o tym, iż obiekty te pełniły zazwyczaj oprócz funkcji sakralnej, kontemplacyjnej i naukowej także bardzo ważną funkcję kulturotwórczą i społeczną. To przy klasztorach otwierano pierwsze szpitale, ochronki dla dzieci, tworzone pierwsze szkoły, biblioteki i muzea. To dzięki nim lokalna społeczność miała kontakt z innymi ośrodkami, następowała wymiana myśli technicznej i kulturalnej.